

AİLƏ İNSTİTUTUNUN MAHİYYƏTİ VƏ TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ailə institutunun xarakteri, mahiyyəti, tarixi inkişaf mərhələləri, tipləri, cəmiyyətdəki rolu və əhəmiyyəti haqqında tanınmış mütəxəssislərin apardığı elmi araşdırmalardakı baxışlara, yanaşmalara geniş yer verilmiş və ümumiləşdirilərək qiymətləndirmə aparılmışdır. Hazırkı dövrdəki ailə institutunun necə formalaşdığı, hansı xarakterik xüsusiyyətlərə malik olması haqqında müəyyən nəticələr əldə edilmiş, əvvəlki ailə tiplərindən üstün və mənfi cəhətlərinin müəyyən edilməsinə cəhd edilmişdir.

Açar sözlər: *ailə tipi, ailə institutu, monoqamiya, patriarxal ailə, uşaq-yönümlü ailə, müasir ailə, post-müasir ailə, ənənəvi ailə, ər-arvadlıq ailə tipi, təkamül.*

GİRİŞ

Ailə ən qədim və böyük önəm daşıyan sosial institutlardan biri kimi daim sosioloqların, demoqrafların, filosofların, psixoloqların və bir çox başqa elm sahələrinin nümayəndələrinin tədqiqat obyekti olmuşdur. Minillər boyu formasına və tipinə görə böyük dəyişiklərə uğramasına baxmayaraq, ailə bir çox hallarda mahiyyətini qoruyub saxlamışdır. Ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və s. sahələr üzrə inkişafında ailənin əhəmiyyəti heç vaxt azalmamışdır. Ailənin bugünkü durumundan asılı olaraq bu və ya digər ölkələrdə bir çox problemlərin, xüsusilə də demoqrafik problemlərin yaranması və ya kəskinləşməsi müşahidə olunur ki, o da öz növbəsində ölkəni tənzimləməyə apara biləcək bir sıra başqa problemlərin gündəmə gəlməsinə səbəb olur. Ona görə də bu problemlərin həllinə yönəlmiş dərin, uzaqgörən bir dövlət siyasətinin işlənilməsi üçün ailə institutunun hərtərəfli elmi tədqiqatına böyük ehtiyac vardır.

Ailənin sosial institut kimi mənası və mahiyyəti

Ailə ən qədim sosial institutlardan biri olmaqla hər zaman ictimai fikrin, məşhur mütəfəkkirlərin diqqətini çəkmişdir. Ailənin qurulması, funksiyaları, ictimai rolu haqqında fikirlərə və dövlət üçün əhəmiyyəti barədə məsələlərə ən qədim mənbələrdə rast gəlmək olar. Qədim dövrlərdə ailə məsələləri ilə bağlı yazılmış fəlsəfi traktatlarda, ideal ictimai-siyasi modellərə həsr edilmiş əsərlərdə, qanunvericilik sənədlərində ailənin sosial instituta çevrilməsi tarixi öz əksini tapmışdır. Ailə problemləri antik şairlərin (Sofokl, Yevripid, Marsial və s.), tarixçilərin

(Plutarx, Tit Liviy, Tasit), pedaqoqların (Kvintilian) diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ailə institutunun öyrənilməsi üzrə ilk araşdırmalar qədim yunan alimlərinin əsərlərində yer almışdır. Məsələn, ailənin xarakterini müəyyən etməyə çalışan Platon patriarxal ailəni dəyişməz, ilkin ictimai hüceyrə kimi qəbul edərək, hesab edirdi ki, dövlət ailələrin birləşməsi nəticəsində yaranır. Lakin o, özünün “ideal dövlət” ideyasında cəmiyyətin daha sıx birləşməyə nail olmaq məqsədilə qadınların, uşaqların və əmlakın ortaqlı olmasını təklif edirdi. Aristotel Platonun bu sosial utopiyasını tənqid edərək onun patriarxal ailə haqqında söylədiyi – cəmiyyətin ilkin əsas hüceyrəsi kimi ideyasını inkişaf etdirmişdir.

Ailə-nikah məsələləri demək olar ki, bütün dinlərin sosial-etik baxışlarında detallı şəkildə əks olunmuşdur. Bir sıra ideoloji ziddiyyətlərə baxmayaraq, bütün dinlər yekdilliklə ailənin olduqca böyük önəm daşdığını qəbul edir və ailənin qurulmasına dini vəzifə kimi baxırlar. Məsələn, Əhdi-Ətiq (Vətəxiy Zavet) təsəvvüfləri əmindirlər ki, Allahın lütfünün bəşəriyyətə çatdırıldığı yeganə vasitə – nikahdır. Konfutsiyə görə “nikah insanın birinci vəzifəsi və onun təbii qabiliyyəti və təyinatıdır” [1, səh. 112]. İslamda nikahla bağlı buyrulur ki, – “Evlənin, çoxalın. Zira mən qiyamət gününü sizin digər ümmətlərlə müqayisədə çox olmağınızla fəxr edərdəm” [2, səh. 269].

Ailə haqqında fəlsəfi baxışların tarixinin təhlili göstərir ki, ailənin mahiyyətinə və təyinatına olan münasibət olduqca fərqlidir. Bir-birinin əksi olan iki fikir cərəyanı ortalığa çıxır: bir tərəfdən ailə sakrallaşdırılır, digər tərəf isə onun dünyəvi institut kimi şərh edilməsinə meyillidir. Bununla belə, hər iki tərəfin nümayəndələri həm

fərdlər üçün, həm də cəmiyyət üçün ailənin ontoloji zərurət olduğunu vurğulayırlar.

Ən mürəkkəb sosial fenomenlərdən biri kimi ailə müasir tədqiqatçılar tərəfindən də birmənalı şərh edilmir. Ancaq, sosial araşdırmaların nəticəsi olaraq ümumi qəbul edilmiş belə bir təsəvvür formalaşmışdır ki, ailəni meydana gətirən üç növ münasibət vardır: qohumluq (ər-arvad); nəsil törəmə (valideynlər-övladlar); qan qohumluğu. Məsələn, P.A. Sorokin “Sosiologiya sistemində” ailənin mənasını bir tərəfdən ər və arvadın legal ittifaqı (əksər hallarda ömürlük), ikinci tərəfdən valideynlərin və övladların ittifaqı, üçüncü tərəfdən isə doğmalarla qohumların birliyi kimi şərh edir [3]... Bu tərifdə ailənin başlıca əlaməti – hər iki bioloji valideynin və övladların olmasıdır. Smelzer isə hesab edir ki, bu halda uşaqların doğmalığı vacib şərt deyil, onlar övladlığa götürülən uşaqlar da ola bilərlər [4].

Diqqəti çəkən ən dolğun tərfi A.Q. Xarçev vermişdir. O, əsas diqqəti həm institut, həm də bir qrup kimi ailənin ayrılmaz bağlarına yönəldərək yazır ki, “Ailəyə ər və arvad arasında, valideynlərlə övladlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin tarixi-konkret sistemi kimi, üzvləri nikahla və ya valideyn münasibətləri ilə, məişət birliyi və qarşılıqlı əxlaqi məsuliyyət ilə bağlı olan kiçik sosial qrup kimi, və əhalinin fiziki və mənəvi təkrar istehsalına olan ictimai tələbatla şərtlənən sosial zərurət kimi tərif vermək olar” [5, səh. 75]. Digər tərəfdən, əgər qəbul etsək ki, ailənin əsasını uşaqların doğulması və tərbiyəsi məqsədilə kişi və qadın arasında hüquqi bir ittifaq təşkil edir, onda nikahda olan övladsız ər-arvad, vətəndaş nikahında olan və ümumi övladları olan şəxslər, uşaqları olan tənha valideynlər, böyük uşaqları olan və ayrı yaşayan yaşlı ər-arvadlar və digər bənzər insan qrupları ailə kateqoriyasına aid olmayacaqlar.

Bizim görüşümüzdə görə ailənin hazırkı durumundakı reallıqları nəzərə alsaq, onun varlığı üçün bütün bu üç tip ailə bağlarının bir yerdə olması vacib şərt deyil. Onlardan birinin olması da yetərlidir. Məsələn, S.İ. Qolod “ailəyə ən azı üç növ münasibətdən biri (qan qohumluğu, nəsil törəmə, qohumluq) ilə bağlı olan fərdlərin toplusu kimi” baxılması qənaətinədir [6, səh. 93]. İngilis sosioloqu E. Giddens ailəni cəmiyyətin bir hissəciyi kimi

görür və hesab edir ki, bu hissəcik bir və ya bir neçə üsulla, məsələn, sosial, iqtisadi, psixoloji (sevgi, qayğı, mənəvi bağlılıq) olaraq bir-birinə yardım edən insanlardan ibarətdir [7]. Amerikalı D. Olson və C. Defreyne hesab edirlər ki, ailə “iki və daha çox insanlardan ibarət olmaqla, bir-birilərlə münasibətdə üzərilərinə müəyyən öhdəliklər götürürlər və bir-birilərlə intimliyi, resursları, qərarların qəbul edilməsini və dəyərləri paylaşır” [8, səh. 78]. Buradan aydın görünür ki, fərqli təriflərin verilməsi obyektiv göstəricilərə deyil, daha çox fərdi baxışlara söykənir. Yəni, subyektiv baxımdan “ailə” dedikdə hər bir fərd özünün aid etdiyi insanları görür və əslində göstərir ki, bu “mənim ailəmdir”. Belə ailənin nikah əsasında olması mütləq deyil, eləcə də bir evdə yaşayan uşaqların və ya qohumların olması da vacib şərt deyil.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə çıxır ki, ailənin mahiyyəti haqqında “obyektiiv” elmi təsəvvürlər də bir-birindən yetərinə fərqlənirlər.

Ailə institutunun yaranması tarixi haqqında elmi-nəzəri baxışların təhlili.

Bütövlükdə ailənin yaranması və inkişafı haqqında suala cavab iki əks yanaşma şəklində təqdim olunmuşdur. Birincisi, “*biolojiləşdirici*” yanaşmadır. Bu yanaşma Platon, Aristotel, J.J. Russo, J.A. Konderse, K. Starke, A. Vestmarkı və dini apologetləri bir sırada birləşdirmişdir. Onlar ailənin patriarxal formasının əzəldən mövcud olduğu fikrini müdafiə edirlər. İkinci, “*təkamülçü*” yanaşmanın tərəfdarları – İ.Y. Baxofen, C. Mak-Lennan, M.M. Kovalevskiy, Y. Lippert, C. Lebbok, L. Morqan, F. Engels, P.A. Sorokin, Y.İ. Semyonov əksinə, ailə formalarının dəyişkənliyinə inanır və sübut edirlər ki, təkamül qrup halında olan nikahdan fərdi nikaha keçidlə baş vermişdir.

Düşünürük ki, ailənin bir sosial institut kimi öz formalarını tarixən dəyişdiyini, ancaq öz spesifik mahiyyətini qoruduğunu iddia edən təkamülçü yanaşma daha inandırıcıdır, nəinki fərdi patriarxal ailənin əzəli və “*təbii*” olduğunu iddia edən biolojiləşdirici yanaşma. Məsələn, Engels göstərir ki, “bu sosial institutun inkişaf tarixi ictimai münasibətlərin və istehsal formalarının təkamülünün təzahürüdür” [9]. İctimai inkişafın erkən dövrü *promiskuitet* (müxtəlif cinslərin bir-birləri ilə nizamsız əlaqəyə girməsi; burada qan qohumluğu

ana xətti ilə aparılırdı) kimi xarakterizə olunur. Lakin, bir sıra təkamülçülər və əlbəttə ki, din alimləri bu fərziyyəni, yəni insan cəmiyyətinin ilkin çağında hüduzsuz cinsi əlaqələrin olduğu fikrini qəbul etmirlər (məsələn, Y.Vestmark, K.Starke, M.Kovalevskiy).

Hüduzsuz cinsi münasibətlər öz yerini *qrup halında olan nikah* kimi xarakterizə edilən *qan qohumlu ailələrə* verirdi. Burada o kəslər arasında cinsi əlaqəyə icazə verilirdi ki, onlar eyni nəslin nümayəndələri olsun. Beləliklə, qardaşlar və bacılar qohumluq dərəcəsiindən asılı olmayaraq, bir “ailəni” təşkil edirdilər. Bacılar və qardaşlar arasında bu münasibətlərin olması qadağan idi. Bu minvalla *punalua ailəsi* yaranmış oldu. Punalua ailəsi bir neçə bacı, qohum və yaxınlarla onların hər birinin ərləri arasındakı *qrup* halında olan nikaha və ya bir neçə qardaş, qohum və yaxınlarla onların hər birinin arvadları arasındakı *qrup* halında olan nikaha əsaslanır.

Ailənin ayrıca institut kimi formalaşması onun ayrıca, ictimai həyatdan fərqli, müstəqil varlıq formasına çevrilməsindən başlayır. Ona görə də *qrup* halında olan nikahın əvəzinə ayrı-ayrı *cütlüklər arasında olan nikah* və bunun əsasında yaranmış *cütlü ailə* gəlmiş oldu. Bu ailə monoqam ailədən möhkəm olmaması, asanlıqla pozulması, nikahdan kənar əlaqələrə dözümlü münasibətin olması ilə fərqlənirdi.

Sərvətin ayrı-ayrı adamların əlində toplanması və xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi ailə münasibətlərinin getdikcə daha möhkəm olmasını və son nəticədə *cütlü ailənin* monoqam ailəyə transformasiyasını tələb edirdi. Ancaq, Engelsin fikrinə görə elementar ailə dərhal müstəqil təsərrüfat vahidinə çevrilə bilməzdi. İlkin olaraq xüsusi mülkiyyətin özəyi olma imkanı yalnız az-çox iri qurumlara – *patriarxal ailəyə* – ata xətti ilə ailə başçısının hakimiyyətinə tabe olan şəxslərin ailə halında təşkilatına məxsus idi. Engels əmindir ki, bu, *cütlü nikahdan* monoqamiyaya keçid dövründəki aralıq ailə forması olmaqla barbarlığın orta və yüksək mərhələsi arasındakı ayrıcda meydana gəlmişdir; onun qəti qələbəsi sivilizasiya dövrünün gəlişinin əlamətlərindən biri olmuşdur. Bir çoxlarının fikrincə *təknikaılığa* əsaslanan *monoqam ailə* heç də sevginin və ya daha az inandırıcı olan – qısqanclığın nəticəsi deyil, ailə mülkiyyətinə sahiblənmək üçün atalıq

haqqının və irsi hüququn təmin edilməsinə can atmanın nəticəsi kimi yaranmışdır. “Monoqamiyaya öz formasından asılı olmayaraq, o cümlədən kəmiyyət baxımından, qadının təciliyə olmas, kişinin onun üzərində hakimiyyəti deməkdir, nəhayət, qadın üzərində xüsusi mülkiyyət deməkdir” [9, səh. 68].

Marksizmin məntiqilə yanaşı ailə institutun təkamülünün başqa səbəbləri və onun statusuna təsir edən amillər də vardır. L.İ.Meçnikov, F.Ratsel, P.Mujol, A.Matteutsi bu kimi səbəblər və amillərin simasında coğrafi və iqlim şərtlərini görürlər. L.Qumplovic, J.Qobino diqqəti etnik amillərə yönəldirlər. M.M.Kovalevski, A.Kosta üçün bu prosesdə sırf bioloji amillər heç də sonuncu rol oynamırlar. Y.De Roberti, B.Kidd, Q.Tard intellektual amilin müstəsna rolu olduğunu israr edirlər.

Monoqam ailənin əsas tiplərinin inkişaf mərhələləri.

Monoqam ailənin transformasiyalarının daha köklü şəkildə təsnifatını işləmiş S.İ.Qolod monoqamiyanın bu tiplərini müəyyən etmişdir: *ənənəvi* (və ya *patriarxal*), *“uşaq-yönümlü”* (və ya *müasir*) və *“ər-arvadlı”* (və ya *“post-müasir”*). Hal-hazırda bu tiplər paralel mövcud olmaqla modellərin geniş spektrini təşkil edirlər [6].

Ənənəvi ailə monoqamiyanın ən arxaik tipidir. Burada aparıcı münasibət – *qan qohumluğu* olmaqla arvadın ərdən, uşaqların isə valideynlərdən asılılığı ilə fərqlənir. Patriarxal ailədə ata, birinci növbədə ailənin dolanışığını təmin edən şəxs kimi; ikincisi, ali avtoritet kimi; üçüncüsü, bənzəmək üçün *örnek* kimi çıxış edir. Bu ictimai birlikdə rolların sət şəkildə bölgüsü və ciddi iyerarxiya hakim idi: ailə üzvlərinin nüfuzu onların cinsindən və yaşından asılı idi. Ən hörmətli olanlar – yaşlı adamlardır. Qadının statusu əsasən atanın, ərin və oğulun iqtisadi vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Beləliklə, qadınların “sosiallığının” başlıca göstəricisi peşəkarlıq fəallığı deyil, qohumluq sistemidir. Uşaqların sayı da arvadın nüfuzuna təsir göstərir: uşaqların sayı nə qədər çoxdursa, onun dəyəri də bir o qədər yüksəkdir. Ənənəvi ailədə əsrlər boyu tam valideyn hakimiyyəti və avtoritar tərbiyə sistemi hökm sürür. Gənc adamlar valideynlərin razılığı olmadan evlənmə bilməzlər. Bu, onunla izah edilir ki, belə ailələrin əsasında kişi ilə

qadın arasındakı münasibət deyil, nəsilərarası əlaqə durur. Ailə, hisslərə sökənən münasibətlər əsasında deyil, ənənəvi ailə-klan əlaqələrinin reproduksiyasına olan tələbat əsasında qurulur [10, səh. 56-76].

Beləliklə, patriarxal monoqamiyanın mahiyyətini sadələşdirərək iki prinsipə məhdudlaşdırmaq olar: ailə siklinin bütün mərhələlərində unifikasiyalığın olması və fərdi seçimin olmaması. Təmələndə ənənələrin və dini qaydaların olduğu müntəzəm həyat münasibətsiz ötməyə də zahirən olduqca qaydasında və sabit görünür.

Lakin XVIII-XIX əsrlərin ayrıcında Qərbi ölkələrində ənənəvi ailə təməllərinə təsir göstərən böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Min illər boyu əmin-amanlıq və qayda-qanun küll-ixtiyar sahibi olan Ata avtoritetinə (istər monarx olsun, istərsə də millət atası və ya ailə başçısı) iyerarxik təbəçilik prinsipinə söykənirdi. Və birdən-birə bu, kök salmış üsul-idarə tərzini böyük burjuva inqilablarının təzyiqi altında dağılmağa başladı. Bu inqilablar yeni eranın – insan haqları erasının başladığını bəyan edir, monarxın təbəələr üzərində sarsılmaz və guya səmaldan bəxş edilmiş müqəddəs hüduzsuz hökmranlığını, kişinin – qadın üzərində hakimiyyətini rədd edirdilər. Ağalıq-tabelik münasibətləri və ya subyekt-obyekt münasibətləri subyekt-subyekt münasibətlərinə çevrilməyə başlayır. Bu, o deməkdir ki, hər hansı bir hökmdar – monarx, rəis və ya ər – “taxt-tacdan məhrum olmağa başlayır”: o, tamamilə başqa bir əmək bölgüsü sistemində müəyyən funksiyaların icraçısına çevrilir, yəni başqa bir adam üzərində sahibkarlıq deyil, konkret bir prosesin idarə olunması nəzərdə tutulur. Onun tabeliyindəki adamlarla əlaqəsi yalnız rolların, vəzifələrin bərabər hüquqlu subyektlər arasında razılaşdırılmış bölgüsündən ibarətdir. Ailənin də aid olduğu ictimai sistemlərin modernləşməsinin mahiyyəti məhz, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında, kişilər və qadınlar arasında hakimiyyətin xarakterinin bu cür dəyişməsindən və eyni zamanda onun bölünməsindən ibarətdir [11].

Kişilər və qadınlar üçün ayrı-ayrı əmək sferalarının formalaşması və oğlanların sosiallaşmasını qızların sosiallaşmasından fərqləndirən spesifikasiya güclənməyə başlayır. Qadının kişiyə təbəçiliyi yeni dayaqlara əsaslanır: artıq, ər “bütün ev” yeri onun evdən kənar əməyi ilə

əvəzlənir. Evin qadınına isə yeni funksiya təhkim edilir – ərini fiziki və psixoloji baxımdan həyatı çətinliklərdən “mühafizəsinin” təmin edilməsi, yəni onun rolu tabelikdə olan köməkçi kimi xarakterizə olunur.

Sənayeləşmə prosesi ailənin bütün üzvlərini maddəyə əməyə cəzb etməklə onun bir sıra funksiyalarının başqa sosial institutlara keçidinə təkan verir. Bu, xüsusilə iqtisadi fəaliyyətə aiddir. Get-gedə ailənin istehsalçı qrup kimi funksiyası zəifləyir (və ya tamamilə itir) və daha çox istehlakçıya çevrilir (yalnız kənd ailələri istisnaqlıq təşkil edir). Bu halda ailə bağları özünün əvvəlki vasitəçilik əhəmiyyətini itirmiş olur.

XIX-XX əsrlərin ayrıcında cəmiyyət yavaş-yavaş uşaqların maraqlarının qorunmasına yönəlir. Belə ki, uşaqların icbari təhsil müddəti uzadılmaqla onların peşəkar işçilər sırasına girmə anı geriye çəkilir və beləliklə də yeniyetmənin əməyinin bəhrəsini görə bilmə hüququ təmin edilmiş olur. Uşağın emansipasiyası yeni tipin formalaşması ilə müşayiət olunur – “demo-yönümlü” və ya *müasir*. Bu ailə uşaqların önəminin prinsiplial olaraq yüksəlməsi ilə əlamətdar idi.

“Körpə ölümü azalmaqla olduğu üçün valideynlər uşaqların sayı strategiyasını keyfiyyət strategiyası ilə əvəzləyirlər. Uşaqların sayı azaldığından hər bir uşaq üçün daha çox kapitalın investisiyası mümkün olur. Başqa sözlə, bu, hər uşaq başına düşən altruizmin səviyyəsini yüksəldir” [12, səh. 224]. Az sayda olan uşaqlar valideynlərin qayğı və güclü bağlılıq obyektinə çevrilirlər, ailənin əsas mənası olmağa başlayırlar. Gənc nəsil keçmişlə müqayisədə maddi nemətlərdən və xüsusən mənəvi üstünlüklərdən daha çox faydalana bilir.

Ən müasir ailə tipinin yaranması səbəbləri və xarakteri.

“Uşaq-yönümlü” ailə uşağın inkişafına xüsusi maraq göstərir. Dərin tarixi dəyişiklik baş verir – uşaqların valideynlərdən emansipasiyası, nəsilərarası münasibətlərin monologiyadan dialoq prinsipinə keçməsi. Digər tərəfdən, artıq o dövrdə “uşaq-yönümlü” ailənin təməlinə valideynlər üçün uşağın sosial önəminin azalmasının cümlələri görünməkdə idi. Artıq, nə işçi qüvvəsi kimi, nə qocalığın təminatının qarantı kimi, nə də var-dövlətin və ailənin varisləri kimi uşaqların olmasına ehti-

yac yoxdur. Ailədə nəsillərarası əlaqə və varislik bağları qırılır, uşaqlar ailə ənənəsinin davamçısı olmağı tərgidirlər, sosial şərait onlara imkan verir ki, ailə dayaqları olmadan cəmiyyətdə özlərini təsdiqləsinlər. Uşaqların dəyəri, böyükəlin dominantlığı kimi dəyərlər yerini fərdiyyətçilik, müstəqillik kimi dəyərlərə verir. Beləliklə “ailə-sentrizm” öz yerini “eqosentrizmə” verir. Artıq, uşaqların doğulması özünü-qoruma düşüncəsi ilə deyil, yalnız ailənin bir-iki uşağa psixoloji, emosional tələbatı ilə bağlıdır. İndi doğum uşaqsızlığa doğru durmadan azalmaqdadır. Qadının emansipasiyası və geniş miqyasda istehsalat cəlb edilməsi onun ailə rollarının ixtisara düşməsinə yol açır. Qadının heysiyyəti analıqdan başqa onun peşə uğurlarına, sosial müstəqilliyə nail olmasına yol açmışdır, yəni o, bu uğurları *ərdə* olması sayəsində deyil, öz gücünə əldə etmişdir.

1960-70-ci illərdə iki emansipasiya prosesinin (uşaqların valideynlərdən və qadınların kişilərdən azad olması) vəhdəti yeni ailə tipinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. S.İ. Qolod bu tip “post-müasir” və ya “ər-arvadlılıq” kimi adlandırır. Ancaq, “eqalitar”, “ikibaşlı”, “demokratik” və “simmetrik” kimi adlandırılanlar da vardır. Bu adlar altında eyni məna gizlənir: yeni ailə tipində münasibətlər nə qohumluqla, nə də nəsil artırma ilə deyil, yaxınlıqla müəyyən edilir. Ər və arvad öz maraqlarını qeyd-şərtsiz uşaqların maraqlarına tabe etməkdən imtina edirlər. Bu ailələr üçün qərarların birgə qəbulu və rolların nisbi simmetrikliliyi xarakterikdir. Ən əsas ailə dəyərləri *ər* və *arvadın* münasibətlərində formalaşır. Əgər, patriarxal ailədə psixoloji həmrəyliyin əsas “bağlantısı” kooperasiya, “uşaq-yönümlü” ailədə – uşaqlar idisə, “ər-arvadlılıq” ailəsində – intimlikdir. “Post-müasir” ailədə *ər* və *arvadın* maraqları daha rəngarəngdir, hər ikisinin ayrılıqda ailədən kənar tələbatları və ünsiyyət çevrələri vardır. Onların emosianallığı ənənələrdən daha çox, psixi-fizioloji xüsusiyyətlərlə, mənəvi prinsiplərlə və estetik ideallarla tənzimlənir.

Beləliklə, monoqam ailənin transformasiyasını belə təsvir etmək olar: yaş-cins subordinasiyasının hökm sürdüyü patriarxal ailədən – tədricən, özəl həyatın üstünlüyü ilə və uşaqların hipertrofik dəyər qazanması ilə xarakterizə

olunan “uşaq-yönümlü” ailəyə keçilməsi – nəhayət, ailə münasibətlərində muxtariyyətin olması ilə fərqlənən “ər-arvadlılıq” ailəsinə keçid. Elmi araşdırmalarda “Ər-arvadlılıq” tipinə əvvəlki ailə tiplərində olan ziddiyyətlərin məntiqi həlli kimi və təkamülün ən yüksək zirvəsi kimi baxılır. Bu tip ailədə uşaqlara birtərəfli vərdişlərin aşılması əvəzinə müstəqil məsul qərar verə bilən şəxsiyyətin formalaşması gəlir. İdeal “ər-arvadlılıq” ailəsində uşaq ata-ana qarşısında öz vəzifələrini icra etməyə yönəlməmişdir, əksinə, öz bacarıqlarının inkişafı və reallaşması üçün ailənin potensialından tam istifadəyə yönəlmişdir.

Lakin *ər-arvad* birliliyinin sabitliyinin təmin edilməsi mürəkkəb bir məsələyə çevrilir, nəinki “uşaq-yönümlü” və patriarxal ailədə. Gender tədqiqatçıların haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi – “post-müasir” ailə postsənaye dövrünün “tələbatlarına” bir cavab olaraq, heç də ənənəvi ailənin böhranı ilə bağlı problemləri həll etmir. Bu tip ailədə hakimiyyət dağılıqdır, rollar qeyri-sabitdir, ailə daxili münasibətləri tənzimləyən ənənələr zəifləmişdir. Belə bir şəraitdə hər hansı bir emosional gərginlik bütün xətlər üzrə ailə bağlarının qırılmasına yol açan amilə çevrilə bilər.

S.İ. Qolod “ər-arvadlılıq” tipini monoqamiyanın zirvəsi hesab etsə də təkamülün son həddi adlandırmaqdan çəkinir: “...əlbəttə ki, mən, *ər-arvad* ailəsini (hələ də formalaşmaqdadır) son hədd hesab etmirəm, halbuki görünür ki, bu, monoqamiyanın zirvəsidir. Onun yerinə nə gələcək sualına – bu gün həqiqi elmi biliklərə söykənərək cavab vermək mümkün görünür” [13, səh. 58].

NƏTİCƏ

Ailə institutunun bəşəriyyətin varlığı və inkişafı üçün böyük önəm daşması dindən tutmuş bütün ictimai elm sahələrində öz təsdiqini tapmışdır. Ancaq onun yaranması, təkamülü, mahiyyəti haqqında elmi baxışlar yetərincə fərqlidir. Bununla belə, ümumi qəbul edilmiş nəticəyə görə ailəni meydana gətirən üç növ münasibət vardır: qohumluq (*ər-arvad*); nəsil törəmə (valideynlər-övladlar); qan qohumluğu.

Minilliklər boyu dünyanın hər yerində hökm sürmüş *patriarxal* (“ənənəvi”) ailə tipi son yüzilliklərdə baş vermiş dərin sosial-iqtisadi dəyişiklərin təsiri altında dağılmağa və öz yerini *müasir* (“uşaq-yönümlü”) ailə tipinə,

ardından da *post-müasir* (“*ər-arvadlılıq*”) ailə tipinə verməyə başlamışdır. Hal-hazırda monoqam ailənin bu üç tipi hələ ki, paralel olaraq varlıqlarını davam etdirməkdədirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, *post-müasir* ailə tipi sosial inkişaf baxımından ən mütərəqqi ailə tipi sayılsa da doğumun kəskin şəkildə aşağı düşməsinə və beləliklə də demoqrafik uçuruma yol açan mənfi xüsusiyyətləri vardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Будда. Конфуций. Маовет. Франциск Ассизский. Савонарола. М.: Республика. 1995.
2. Feyzül-kadir, cild 3.
3. Сорокин П.А. Система социологии: в 2-х тт. Т. 1. М.: Наука, 1993.
4. Смелзер Н. Социология. М.: Феникс, 1998.
5. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. М.: Мысль, 1979.
6. Голод СИ. Семья и брак: историко-социологический анализ. СПб.: Петрополис, 1998. С. 93.

7. Гидденс Э. Социология. М.: Едиториал УРСС, 1999.

8. Солодников В.В. Социально-дезадаптированная семья в современном обществе. Рязань: Пресса, 2001

9. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К, Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 21. М.: Госполитиздат, 1961.

10. Маслов А.А. Образы маскулинности-феминности в супружеских отношениях в традиционном Китае // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. М.: Наука, 1991.

11. Айвазова С.Г. Русские женщины в лабиринте равноправия. М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1998.

12. Карлсон А. Общество - Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход М.: Грааль. 2003.

13. Голод, С.И. Будущая семья: какова она?: социально-нравственный аспект / С.И. Голод. – Москва : Знание, 1990.

Асадов Н.Ш.,

Диссертант Института Экономики НАНА

Сущность института семьи и исторические этапы его развития

Резюме

В статье широко исследуются взгляды, подходы, выраженные известными учеными и исследователями по характеру, сущности, историческим этапам развития, типам, роли и значению в обществе института семьи. В статье показаны этапы формирования и развития института семьи, изучены и систематизированы его положительные и отрицательные особенности на различных этапах, а также исследованы различия между современными и предыдущими типами семейных отношений.

Ключевые слова: типы семьи, институт семьи, моногамия, патриархальная семья, детоцентристская семья, современная семья, постсовременная семья, традиционная семья, супружеский тип моногамии, эволюция.

Asadov N.Sh.,

PhD student, Institute of economy
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan

The essence of the institution of family and the historical stages of its development

Abstract

The views and approaches expressed by well-known scientists and researchers on the nature, essence, historical stage of development, types, role and importance of the family as an institution in society are extensively researched in the article. The article shows the stages of formation and development of the institution of family, its positive and negative features of the various stages are studied and systematized, as well as the differences between modern and previous types of family relationships are examined.

Keywords: types of families, the institution of family, monogamy, patriarchal family, child-centered family, modern family, post-modern family, traditional family, evolution.

Daxilolub: 21.05.2015

Rəy verib: i.f.d Gözəlova A.Q.